

ƏDƏBİYYAT

UOT 821.512.164.

fil.f.d., dos. Nigar Həsənova
AMEA Folklor İnstitutu
nigar.qasanova.80@mail.ru

KƏRKÜK VİLAYƏTİNİN MƏRASİM FOLKLORU *(Qəzənfər Paşayevin tədqiqatları əsasında)*

Açar sözlər: Kərkük, toy, yas, adətlər, xoyrat.

Key words: Kirkuk, wedding, mourning, customs, mourning.

Ключевые слова: Куркук, свадьба, траур, обычаи, траур.

Mərasim folkloru xalqın mədəniyyətinin mühüm bir hissəsini özündə ehtiva edir. Folkloru bilmədən xalqın psixologiyasını, onun əsl tarixini, bəşər tarixində yerini, inkişaf mərhələlərini, həyat tərzini, dünyabaxışını, inam və etiqadını, adət-ənənəsini və s. dərk etmək, anlamaq çətin olur [8, s.261]. Odur ki ictimai-siyasi səbəblərdən İraqın şimalında - Kərkük vilayətində ərəb və kürd xalqları ilə qonşuluqda yaşayan, həm də Azərbaycan dilində danışan xalqın folkloru, dialektinin öyrənilməsi vacib məsələlərdəndir. "İraq türkmənləri yaşadıkları ağrı-acıya baxmayaraq öz mənəvi dünyasını, milli varlığını, dilini, adət-ənənələrini qorumuş, zəngin ədəbiyyat yaratmışlar. Qədim və zəngin şifahi xalq yaradıcılığından qaynaqlanan bu ədəbiyyat özünün bütün inkişaf mərhələlərində folklorun bitib-tükənməz mənəvi xəzinəsindən bəhrələnməşdir" [7, s.184]. Dil və folklor həyat var olduqca yaşayır, xalqın tarixi haqqında sənədə çevrilir. Müxtəlif araşdırmalarda Kərkük folkloru, İraq-Türkmən folkloru terminləri işlədilir. Kərkük folkloru dedikdə İraq türkmənlərinin toplu halında yaşadığı Kərkük vilayəti - mərkəzi Kərkük şəhəri olmaqla bütün kənd və rayonların əhalisinin folkloru nəzərdə tutulur. Kərkük folkloru elə bir zəngin xəzinədir ki, burada xalqın müdrikiyini, adət-ənənələrini yaşadan, ifadə edən fikirlər, deyimlər saysız-hesabsızdır. Dil və mədəniyyətin münasibəti folklor örnəkləri vasitəsilə açılır. Kərkük xalqının folkloruna, dialektinə aid olan materiallar müxtəlif kitablarda top-

lanmışdır: İbrahim Daquqinin "İraq türkmanları, dilləri, tarixləri və ədəbiyyatları", Həbib Hürmüzlünün "Kərkük türkcəsi sözlüyü", İhsan Vəsfinin "İraq türkmanlarında deyimlər və ata sözləri" və s.

İraq-Türkman folklorunun toplanması, nəşri, tədqiqi sahəsində Azərbaycanı aparılan genişhəcmli işlərə imza atan professor Qəzənfər Paşayev İraq-Türkman folklorunu mərasim folkloru, lirik növ, epik növ olmaqla 3 hissəyə bölür və yazır: "Cəmiyyətin gərdisində öz yeri, sanbalı olan mərasim folkloru xalqın düşüncə tərzini, həyata baxış və münasibətini, etik, estetik, etnoqrafik görüşlərini - adət-ənənəsini, mərasimlərini sistemli tərzdə izləmək baxımından böyük dəyər və əhəmiyyət kəsb edir. Mərasim folklorunu iki yerə bölmək olar:

- ilkin janrlar;
- xalq mərasim və nəğmələri" [8, s.267].

Tədqiqatçı ilkin janrlara inanclar, yemindlər (andlar), dualar, bəddualar (qarğış) və falları, xalq mərasimi və nəğmələri bölümünə isə dini bayram və nəğmələr, məişət mərasim və nəğmələri, yas mərasim və nəğmələri, toy mərasim və nəğmələrini daxil edir. Xalq mərasimləri qədim adətlərin, xalqın həyata baxışının, düşüncə tərzinin izlənilməsində böyük dəyərə malikdir. Bu zaman illərlə baş verən dəyişikliklər də ortaya çıxır. Bütün bunların təhlili isə elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edək ki, xalq mərasimi və nəğmələri sırasında toy və yas mərasimi nəğmələri xüsusilə diqqəti çəkir. Bu nəğmələr həm xalqın bədii təfəkkürünü, həm də Kərkük folklor musiqisini əks etdirir. Bölgədə mərasim və nəğmə birlikdə mənə kəsb edir. Kərkük folklorunda mərasim nəğmələri tədqiqata cəlb edildikdə yüksək poetik gücə malik olduğu aydın müşahidə edilir.

Toy mərasimi. Kərkük dolaylarında ananın xahişi ilə onun övladına yaşlı qadınlar - ağbirçəklər qız soraqlayır və gördükdə xəbər edirlər. Qızı görməyə adətən oğlanın bacısı, bibisi gedir. Qız bəyənildikdən sonra oğlana bildirilir, razı olarsa, atasına deyilir. İlk olaraq oğlanın anası yaşlı qadınlarla elçi gedir. Qız ailəsinin şərəfli nəsiləndən olmasına xüsusən diqqət edilir. Qız ailəsi də oğlanı və oğlan tərəfi öyrənmək üçün vaxt qazanır. Daha sonra üç-dörd nəfərlə oğlan atası elçiliyə gəlir və oğlunu tərifləyir. Razılıq olduqda şirin çay içilir. Nişan günü təyin edilir. Nişandan öncə qız evinə ət, yağ, un, düyü və s. göndərilir. Nişan günü isə qıza alınmış qızıllar və paltarlar gətirilir.

Əvvəlki zamanlarda Kərkük bölgəsində nikah mərasimi qız evində baş tutardı. Bu zaman - kəbinkəsmədən sonra şərbət paylanardı. Nikah mərasimindən toya qədər müddətdə cəhiz gətirilib bəzənər və xına mərasimi quruldardı. Gəlini övladı olan, xoşbəxt qadın xınalayar, güzgü tutardı.

Toy günü halay çəkilir, gəlinin başına pul, şəkər tökülür, mahnılar oxunur və s. adətlərlə toy şənəndirilir. Bu səbəblə toydan sonra da icra olunan "Kürəkənküsdü" adəti və dostları tərəfindən ağaca bağlanan bəyin gəlin tərəfindən nəmərlə azad edilməsi və s. adətlər vardır. Gəlinin ər evində əvvəlki gündə heç kimsə ilə danışmaması gəlinin yüksək tərbiyəsindən xəbər verir.

Bu gəlin mayaladı,
Yük-yükə dayaladı.
Böylə dur, böylə otu,
Desinlər hayaladı [5, s.37]

Toydan sonra üç gün müddətində qız evindən növbənöv xərəklər göndərilməsi də diqqətçəkən adətlərdəndir.

Toydan bir il sonra "ayaqaçdı" adəti icra olunardı.

Adətə görə, Məhərrəm və Səfər aylarında evlənmək böyük günah hesab olunur və bu aylarda evlənmirlər. Bu aylarda toy, sünnət və şadyanalıq etmirlər (5, 30).

Kərkükdə nikahın pozulması halına demək olar ki, rast gəlinmir. Ailədə qız övladı da oğul övladı kimi çox sevilir:

Qızdı, nazdı,
Bir lirəyə azdı.
Mın də gətirin,
Onnan aparın.

Bölgədə ailə-məişət məişət mövzusunda olan və dolaşan "Bibi, su", "Can oğul" əfsanələri maraqlıdır.

Ümumi cəhətlərinə görə Azərbaycan xalqının adətləri ilə üst-üstə düşən Kərkük adətlərində işlənən mərasim sözlərinin də çoxu eyniyyət təşkil edir: nişan, nikah, toy, düyün, cehiz, elçilik, bəy, gəlin, duvaq, şabaş, yengə, xına günü, kəbinkəsmə və s. Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrində rast gəlinməyən sözlər bunlardır: görücü "qızı bəyənməyə gedən oğlan adamı", yol "başlıq", toyun havadarı "bəyin yoldaşları", adağ "gəlin üçün hədiyyə", halay təpmə, həsrət gecəsi "toyun əvvəlki günü qız evində şənlik" və s.

Yas mərasimi. Kərkükdə vəfat edən şəxs üçün təziyə qurulur. Mərasim üç gün davam edir. Azərbaycanda olduğu kimi, qadınlar ağı söyləyir, saç yolur və dizlərini döyürlər. Kərkük dialektində ağı sazlamaq adlanır ki, bu da sızlamaq sözündəndir. Eləcə də Azərbaycanda ağıçı adlandırılan qadın, Kərkük dialektində sazlayan, yuğçu, yığçı adlanır. Əslində ağı sözünün yığ sözündən yarandığı ehtimalı da doğru hesab edilə bilər. Qeyd edək ki,

bu gün də Azərbaycanın Qax rayonu şivələrində "yığlamaq" ifadəsi işlənməkdədir: Anası dələnciklə doqub, uşax yığılıy (İlisu şivəsi).

Bir evdə ölü düşəndə qadınlar ağlayır, üzlərini qırmışlayıb saçlarını yolarlar. Axşam ölmüş adamı səhərisi basdırırlar. Günün birinci yarısında ölənə həmin gün basdırırlar. Savab deyər məzar torpaqla dolanda hər kəs üç ovuc torpaq götürüb məzar üzərinə atar. Ölünün əqrəbələri üç gün günəş çıxmamışdan öncə və gün batandan sonra onun məzarını ziyarət edirlər. Qırxına qədər hər "əli günü" və ölünün yeddində axşam vaxtı halva çalıb evdə və məzarlıqda fəqirlərə paylayırlar. Əri ölmüş gənc qadın uzun müddət hamama getməmiş [5, s.56].

İnanca görə, ölüsü düşən evdə qırx gün kəllə-paça yeyilməmiş. Yeyilsə, o evdə bir nəfərin də öləcəyinə inanırdı [5, s.30].

Yas mərasimində söylənən ağılarda, sazlaşmalarda doğmasını itirən ailənin başına gələn dəhşətli hal ifadə olunur. Bu zaman şəxsin həyatdakı statusu, davranışı, insanlara münasibəti, səxavəti, demək olar ki, yalnız xoş əməlləri dilə gətirilir. Dil deyərəkən həm nəsrə, həm nəzmlə söylənilir. Ümumiyyətlə deyək ki, ağılar qadın yaradıcılığının məhsuludur. Lakin Azərbaycanın bəzi bölgələrində az hallarda olsa da, övlad itirən atanın bəda-hətən söylədiyi və ağrı-acını, faciəni əks etdirən şeirlər deməsi faktları da vardır. Müşahidələr göstərir ki, mərasim nəğmələri sırasında daha çox söylənən də yasda oxunulanlardır. Qərb bölgəsində, o cümlədən Qarabağ ərazisində ağılar "Segah" üzərində oxunulur.

Ağılar digər folklor janrları kimi mövzu, məna fərqliliyinə görə müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Özünəməxsus poetik gücə malik olan bir sıra mərasim örnəklərini nəzərdən keçirək:

Ağla dayım,
Gəl əmim, ağla dayım.
Buraxım dərdim deyim,
Cahanı ağladayım [5, s.175].

Kərküklülərdə türk xalqlarının əski etiqadları ilə bağlı elementlər çoxdur: "Ölənin yaxın adamları bir araya toplanaraq baş açarlar, saç yolarlar. Ölənin eyşi (arvadı), bacısı, qızı, nənəsi (anası), saçlarından məqəs (qayçı) ilə kəsərək biləklərinə bağlarlar. Biləkdəki saçlar yasin yeddinci günü bir qadın tərəfindən kəsilir". Bu gün Azərbaycanın qərb bölgəsində, o cümlədən Tovuz şivələrində işlənen "başına kül olsun" qarğıışı ifadəsi unudulub getmiş adətin ifadəsidir. Digər nümunədə isə saç açmaq adətinə işarə olunur:

Coşğunum coşdu gənə,
Qəm həddin aşdı gənə.

Eşitdi bülbül ölüb,
Qönçə saç aşdı gənə [5,s. 209].

Nümunələri nəzərdən keçirdikdə görürük ki, emosional əhval qabarıq şəkildə ifadə olunur. Toplumun inanc sistemi, dünyagörüşü ortaya çıxır. Əcəl, qiyamət, axirətlə bağlı fikirlər yer alır. A. İslamzadə yazır ki, ağılar mərasim folklorunun tərkib hissəsi olaraq elə özündə ən azı leksik baza baxımından islam dövrünün izlərini daşıyır. Eyni zamanda unutmaz lazım deyil ki, toplum bütün söyləmələrdə islami bilgiləri xüsusi olaraq qeyd etməyə ehtiyac hiss etmir. Çünki hər kəs anlayır ki, doğum-ölüm haqqında olan təəssürat öncə uca yaradanın yaradılış səbəbini, daha sonra təbii-bioloji amilləri düşüncədə işarələyir. Bu baxımdan əslində bütün ağılar eyni məzmun kontekstindən kənarda qalmır [4, s.129].

Ağıların leksik tərkibi ilə bağlı deyək ki, burada ərəb mənşəli alınma sözlər də çoxluq təşkil edir. Azərbaycan dilinin şivələrində rast gəlmədiyimiz aşağıdakı ifadələr vardır: fizəh //çığlığ (şivən), isqat (ölünün qırxında yoxsullara paylanan pul), yasanaqlıq (yasın 3-cü və 7-ci günlərində mərhumin yaxın adamlarının ağı deyən qadına verdiyi pul). Müasir Azərbaycan dili ilə səsleşən sözlər bunlardır: ölü, meyit, kəfən, mərhum, qəbir, xeyrat, halva, cənazə, başdaşı, təziyə və s. Bütün bu sözlərin ağılarda işləndiyini müşahidə etmək mümkündür:

Əkinim əkiliri,
Sünbülüm tökülürü.
Zülfündən bir tel göndər,
Kəfənim tikiliri [1, s.131].
Ya sinnən
Mif əlifdən, ya sinnən.
Dünya mənim deyənin
Dünən gəldim yasınan [1, s.135]

Mərasim adətlərində sırf müsəlman adəti, İslam dini ilə bağlı adətlər saxlandıği kimi, qədim türklərin adətləri də qorunmuşdur.

Nəticə. Təhlil nəticəsində müəyyənləşdirildi ki, Kərkük mərasim folkloru özündə arxaik ritualları, müxtəlif inanc sistemlərini əks etdirir. Müxtəlif dövrlərdə gedən proseslər Kərkük mərasim folklorunda izlərini saxlamışdır. Bu bölgə mərasim folklorunun rəngarəng örnəkləri ilə zəngindir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. II kitab (İraq-türkman cildi). Bakı, 1999.
2. Xürrəmçizi A. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: "Səda", 2002, 209 s.
3. İraq-Türkman ləhcəsi. Bakı: "Elm", 2004, 422 s.
4. İslamzadə A. Mərasim folkloruna aid olan ağılarda İslam inancları. "Dədə Qorqud" elmi-ədəbi jurnal. Bakı: "Elm və təhsil", 2019.
5. Kərkük folkloru antologiyası. Bakı: "Azərnaşr", 1990, 367 s.
6. Kərkük folklorunun janrları. Bakı: "Elm", 2003, 320 s.
7. Qaybaliyeva S. İraq-türkman folklor mühiti. Bakı: "Elm və təhsil", 2020, 226 s.
8. Paşayev Q. Ədəbi estafetlərdə keçən ömür. Bakı: "Təhsil", 2017, 416 s.

Nigar Hasanova

Summary

Ceremonial folklore of Kirkuk province

(Based on the research of Gazanfar Pashayev)

It is known that research in the field of folklore is invaluable, since information about the origin, roots, past and history of each nation is preserved in its folklore texts. Folk life, culture, traditions, craftsmanship, customs, worldview are immortalized in sagas and fairy tales, legends and bayats. Professor Gazanfar Pashaev, to whose works we referred has got significant merits in the field of publication and research of the Kirkuk folklore.

The article focuses more on seasonal, wedding and funeral ceremonials than on songs. Songs performed at weddings - folk music - require extensive research. If the life of the people is rich, then the ritual customs mixed with its poetry are also rich and all-embracing. The way of life and thinking, imagination and wisdom of the people are vividly expressed in its traditions. The article examines the main genres of the Kerkuk folklore, which refers to wedding and mourning rituals. The registered Kerkuk wedding and mourning rituals are compared with the corresponding rituals and customs of the western regions of Azerbaijan - Gazakh, Gadabay, Tovuz, which indicates the consonance of the tradition and customs of the Turkmans and Azerbaijanis, dating back to the common Turkic ethnogenesis.

Нигяр Гасанова

Резюме

Обрядовый фольклор провинции Керкук

(по материалам исследований Газанфара Пашаева)

Известно, что исследования в области фольклора бесценны, поскольку информация о происхождении, корнях, прошлом и истории каждого народа сохранена в его фольклорных текстах. Народная жизнь, культура, традиции, мастерство, обычаи, мировоззрение увековечены в сагах и сказках, легендах и баяты. Значительные заслуги в области публикации и исследования керкукского фольклора принадлежат профессору Газанфару Пашаеву, к трудам которого мы ссылались.

В статье внимание уделяется больше на сезонные, свадебные и траурные обряды чем народные обряды и сезонные песни. Песни, исполняемые на свадьбах - народная музыка - требуют всестороннего исследования. Если жизнь народа богата, то ритуальные обычаи, смешанные с ее поэзией, также богаты и всеобъемлющи. Образ жизни и мышление, воображение и мудрость народа ярко выражены в его традициях. В статье исследуются основные жанры керкукского фольклора, который относится к свадебным и траурным ритуалам. Зарегистрированные керкукские свадебные и траурные обряды сравниваются с соответствующими ритуалами и обычаями западных регионов Азербайджана - Газаха, Кедабека, Товуза, что свидетельствует о созвучности традиции и обычаев туркманов и азербайджанцев, восходящих к общетюркскому этногенезу.

Rəyçi: fil.f.d., dos.F.Abdurəhmanova

Redaksiyaya daxil olub: 12.11.2020